

районів та наказано надіслати на місця представників обкомів для «... роз'яснення населенню, що Радянська влада не потерпить жодних спроб антирадянської діяльності або агітації і не зупиниться перед тим, щоб відмовити в праві проживання в СРСР, або вишле всіх осіб, які ставляться нелояльно до Радянської влади, у віддалені місця СРСР»⁴⁶⁵. Перше виселення поляків (750 родин) з національного району відбулося в березні 1935 р. Польський Мархлевський і німецький Пулинський райони Київської області розформовувалися, а 3 жовтня 1935 р. рішення легалізували «у радянському порядку» — постанову з аналогічною назвою та ідентичного змісту ухвалила Президія ВУЦВК⁴⁶⁶.

4 листопада політбюро ЦК КП(б)У схвалило «ініціативу» вінницьких чиновників. Відповідно до «цілком таємної» постанови РНК СРСР «Щодо виселення з УССР й господарського облаштування у Карагандинській області Казахської ССР» (28 квітня 1936 р. № 776-120) з 800-метрової прикордонної смуги було виселено 15 тис. господарств — близько 45 тис. поляків і німців (35 820 поляків, близько 10 тис. німців)⁴⁶⁷. Депортаційна акція зачепила не лише сільське населення радянсько-польського прикордоння. Подібна ж доля спіткала й поляків, які мешкали у прикордонних містах — Кам'янці-Подільському, Вінниці, Бердичеві, Жмеринці та ін.

Станом на березень 1949 р. серед 21 003 дорослих спецпоселенців контингенту «поляки» (тих, що залишилися у живих й перебували на місцях спеціального заслання від виселених з прикордоння УСРР 1936 р.) наховувалося, крім 20 523 власне поляків (97,7%), й 302 українці, тобто 1,4% тих, що їхні прізвища були подібні до польських (не враховуючи поодиноких представників інших національностей)⁴⁶⁸. Втрата такої кількості населення не могла лишитися непоміченою широким колом оточуючих етнічних громад. Чутки про те, який різкий крен несподівано зробила радянська національна політика, швидко розповсюджувалися в середовищі решти німців і поляків радянської України. Етнічні громади, певне затамували подих і намагалися виявляти свою радянськість. Та влада не збиралася збавляти темпи репресивної діяльності. 25 липня 1936 р. Організаційне бюро ЦК КП(б)У, розглянувши стан партійної роботи й культурного обслуговування у районах і селах з польським і німецьким населенням, визнало незадовільною роботу у цьому напрямку Одеського, Дніпропетровського, Київського й Вінницького обкомів партії, керівництву котрих закидалася «втрата пильності» у викритті «ворожої агентури». Зовсім небагато часу лишалося до перетворення масових репресій на основоположну рису повсякденності радянського народу.

9. Особливості повсякденного життя доби Великого Терору в національних районах УРСР

1937 р. рік був ювілейним. 20-ту річницю своєї влади більшовицька диктатура відзначила рясними жертвоприношеннями на вівтар пролетарської революції, а також пишними заходами, які позначили червоними маячками ювілейний рік. Удавано піднесене передчуття найбільшого в радянській крані свята щоденно сполучалося з наростаючим тотальним страхом. Химерне поєднання

показної радості та утаємниченого жаху перетворило 1937 р. на особливий рік в радянській історії етнічних меншин. Радянську пресу «кидало» від солодкоголосих нарисів і заміток про чергові досягнення до відповідних енергетичних «чорних дір», в яких — матеріали з політичних процесів та витяги розстрільних присудів.

Партія врешті стала мірилом усього й істиною в останній інстанції. Навіть уривок з поеми М. Некрасова цитувався за збіркою творів В.І. Леніна (!). В антитезу йому розміщувався вірш, записаний, як зазначалося, в колгоспі села Зарубіно Топкінського району Новосибірської області.

Кому в СССР жить хорошо

В каком году — легко узнать,
В какой стране — легко понять,
В колхозном клубе крашеном
Собрались мужики.
Все семеро — колхозники
Из края Пребогатого,
Района Урожайного,
Из сел и деревень:
Довольного, Обильного,
Роскошного, Всесильного,
Культурного, Счастливого,
С Машинного был то ж
На креслах новых, кожаных
Уселись все семеро
И говор повели,
Жизнь старую припомнили,
Ее сравнили с новою
И вот к чему пришли:
Прошла пора унылая.
Минула жизнь постылая.
Жизнь новая пришла.

Уж нет дворян-помещиков,
Уж нет эксплуататоров,
Купчины толстопузого
Не встретите давно.
Законами советскими
Рабочему на фабрике,
А на земле крестьянину
Хозяйствовать дано.
Искать судьбу счастливую
Нам нечего ходить.
И скатерть самобранную
В любой избе колхозника,
Рабочего советского
Сумеем мы накрыть.
Теперь в стране почетен труд
Ты знаешь это сам.
Как солнце в небе ясное,
Родное и прекрасное,
Сияет Сталин нам.
И жизнь у нас ключом кипит,
И песня сердце веселит⁴⁶⁹.

Газети повідомляли, що Ленінградський комбінат заморозив 800 тонн плодів та ягід врожаю 1937 р., в яких повністю збережені смакові властивості та вітаміни. Призначалися вони передовсім для радянського Далекого Сходу⁴⁷⁰.

26–27 грудня (неділя-понеділок) 10-річчя відзначив Калініндорфський єврейський національний район Миколаївської області. З нагоди події Відбулись численні мітинги, святкова демонстрація, урочистий пленум райвиконкому⁴⁷¹. Преса рясніла статтями, які підносили досягнення національних районів у підвищенні життєвого рівня селянства, вочевидь протиставляючи їх Західній Європі. «Колхоз стал неузнаваемым», — розчулювався один з дописувачів, — «Возьмем к примеру колхозника Шаповалова, он имеет корову, прошлогодною телку, две телки этого года и свинью. У т. Ловшука Ивана имеется корова, прошлогодноя телка, телка этого года, 10 овец, две свиньи, тогда, как три-

четыре года тому назад, у них не было ничего»⁴⁷². — «Колхозники этой артели, как и все трудящиеся советской родины, благодарят великого вождя товарища Сталина за радостное настоящее, под чьим мудрым руководством добыта счастливая, радостная и зажиточная колхозная жизнь»⁴⁷³.

Втім, не лише в свята населення національних районів перебувало під пильним наглядом відповідних урядових структур. Політична машина не випускала пересічних обивателів з поля зору ні на хвилину: польові бригади акуратно отримували газети, при тракторному вагончику впорядковували вітрини з вирізками з газет з постановами партії та уряду, по бригадах щоденно перевірялися договори соціалістичного змагання, наприкінці робочого дня проводилися 15-хвилинні виробничі наради, де обговорювали результати роботи, а її наслідки заносилися на дошки показників⁴⁷⁴. Районна преса рясніла замальовками про «передовиків» політосвіти в середовищі обивателів. З них дізнаємося, що у вільний від стаханівської роботи час сільські трударі в обов'язковому порядку слухали політінформації, здійснювали читку газет. Найбільший інтерес, як відзначалося, викликали бесіди про героїчну боротьбу «испанского народа против озверелого кровавого немецко-итальянского фашизма и героической борьбе китайского народа против японских оккупантов»⁴⁷⁵.

Не лише дорослі, а й значно більшою мірою діти, були наче павутинням, оплетені нав'язливою агресивною більшовицькою пропагандою з усіма її тодішніми прикметами. Діти ганьбили в пресі своїх «відсталих» батьків, освічувалися в любові товаришу Сталіну, брали на себе стаханівські зобов'язання стосовно освіти, шестикласники збиралися на траурні мітинги пам'яті загиблого В. Чкалова й виголошували голосні клятви: «... Любимь нашу Родину так, как любил ее Чкалов, мы будем преданы Коммунистической Партии и ее вождю товарищу Сталину, как предан был В.П. Чкалов, и будем учиться только на «отлично» и «хорошо». Будем всемерно ненавидеть врагов народа так, как их ненавидел Чкалов»⁴⁷⁶.

Так зване соціалістичне змагання перетворилося на універсальний засіб позаекономічного визискування населення. Повідомлення про виконання норм виробітку на 150–250% стало нормою⁴⁷⁷. Навіть звичайні роботи на присадибних ділянках оформлялися як пункти договорів соціалістичного змагання. 12 квітня 1938 р. колгоспниці колгоспу «Гігант» Старокаранського району К. Туяхова та К. Черман викликали на «соціалістичне змагання» решту жінок району. Пунктами виклику були: добросовісне виконання виробничих завдань, досягнення «100% вихождаемости женщин на работу», вивчення впродовж квітня «Положения про выборы до Верховной Рады УРСР», «к 25 апреля закончить побелку домов и приведение дворов в культурный вид»⁴⁷⁸. Соціалістичним змаганням були охоплені школярі, починаючи з початкової школи⁴⁷⁹.

Крізь бадьорі замітки про передовиків соціалістичної праці, уквітчані то усміхненими, то виснаженими обличчями селян, пробиваються правдиві відомості про повсякденне життя етнічних громад, надзвичайно тяжкі умови роботи в колгоспах і радгоспах. Як і раніше, складно просувалося запровадження багатопільних сівозмін, городництва. Наприкінці 30-х рр. преса неодноразово повідомляла про небажання грецьких колгоспів займатися городництвом, попри сприятливу економічну кон'юнктуру⁴⁸⁰.

Побутова неупорядкованість, як і раніше, залишалася прикметною рисою села. Найбільшою мірою це стосувалося хуторян. Мешканці хутору Ново-Григорівка Старо-Гнатівської сільради внаслідок відсутності магазину за банальними сірниками ходили за 5–6 кілометрів до Гнатівки чи Ст. Карані⁴⁸¹. Звичайним явищем були жалоби селян на неякісний хліб, який продавали сільські продмаги⁴⁸². Влада і далі використовувала безвідмовний коник для активізації трудового ентузіазму населення: організовувала пересувні ларьки для обслуговування колгоспників товарами першої необхідності безпосередньо в полі. Але й тут тиражувалися курйози попередніх років, товари (насамперед дефіцитні) зникали в невідомому напрямку. Для заохочування селян на час посівної в колгоспі «Новий світ» (Ст.-Каранський район) був організований пересувний ларьок, «для торгівлі були виділені: ковбаса, риба, тютюнові вироби та інші необхідні речі»⁴⁸³. Призначений завідувачем ларька колгоспник С. Петров, замість виконання свого «високого призначення», вивіз ларьок у поле, зачинив його і там залишив, з отриманих на 700 руб. товарів він продав тільки на 170 руб., водночас наробив розтрат на 283 руб. 93 коп.⁴⁸⁴

Людська натура, попри багаторічні надривні зусилля комуністичної пропаганди, залишалася незмінною. Найбільшою мірою це виявлялося в середовищі торговельних працівників, тим більше, що тотальний дефіцит на найпростіші товари сприяв цьому. Дехто Куркчі повідомляв про зловживання завідувача магазином № 4 Старокаранського сільПО Гартфеля. «... Бувають випадки обважування покупців, приховує від покупців привезений товар і для свого задоволення він продає їх пізно ввечері чи до світанку, це робиться з метою продажі цього товару своїм знайомим.

Наприклад 16 листопада у відділення сам Гартфель привіз хустки і відпустив їх не в порядку живої черги, а тільки своїм знайомим.

[...] 18 листопада. Привезли мануфактуру під хліб і ось він без усякого порядку став відбирати кращу мануфактуру і відпускати своїм близьким, порушуючи тим самим загальний порядок»⁴⁸⁵.

Дефіцит на все і вся, як і раніше, спотворює життя сотень тисяч сільських трударів. У грецьких селах — великих за розмірами і багатолюдних — зазвичай один магазин. У єдиному магазині с. Стара-Карань за винятком винних, кондитерських та тютюнових виробів, решта товарів відсутні місяцями. Не рідкісні випадки, коли тут не можна купити цукру, солі, хліба. Магазин зачиняється о п'ятій годині вечора. В буфеті немає нічого, окрім залежалих пряників та напівзгнилих цигарок⁴⁸⁶.

Тим часом умови праці пересічних трударів залишаються вкрай складними: трактористи, тижнями перебуваючи в полі, туляться в брудних вагончиках, без гарячого харчування, колгоспники змушені ходити на обід за 3–4 кілометри⁴⁸⁷. В польових бригадах робітників годували недопеченим хлібом, навіть воду, за відсутності кухлів, споживали з чого попало — використаних бляшанок, склянок тощо⁴⁸⁸. Нерідкими внаслідок цього були випадки інфекційних захворювань. У 1937 р., скажімо, епідемічного характеру в Приазов'ї набула малярія. Про те, що відбувалося тоді в грецьких колгоспах, згадував І. Стріонов: «Захворіли від цієї клятої малярії не менше 78% колгоспників. Валялися вони повсюди, де заскочували їх напади малярії: на токах, у тракторних бригадах, біля комбайнів

та в інших місцях. Не вистачало людей для обслуговування комбайнів, тракторів, молотарок та іншої техніки. Мали місце простої, затримувалося збирання хлібів. Радикальних засобів для лікування малярії не було, заливали хворих хіною, після вживання якої ходили всі з жовтими обличчями»⁴⁸⁹. За відсутності хініну за ліки слугувала суспензія з молока та горілки. Знесилені люди з останніх сил убирали хліб, позбавлені елементарної медичної допомоги.

Побутові умови радгоспівських працівників повсюдно лишалися нелюдськими. «Гуртожиток третього радгоспу «Бахчовик» перебуває в найвідразливішому стані. В приміщенні брудно, тісно і відсутнє освітлення [...] Печі несправні, у вікнах щілини. Не вистачає столів та стільців.

Ще в гіршому стані жіночий гуртожиток. Тут навіть не вистачає постільних принадлежностей»⁴⁹⁰. Від побутового безладу потерпають слухачі національних технічних шкіл. — Старогнатівська сільськогосподарська школа: «Студенти живуть у погано обладнаних гуртожитках, умивальників вже нема майже півроку, відсутні кружки, питну воду тримають з льодом, у лазні скоріше можна застудитися, аніж помитися»⁴⁹¹.

У післяголодні роки гендерна політика в селі зазнала суттєвих змін. Фактичне закріпачення селянства в сукупності з необхідністю кількісного відновлення селянської, тепер вже колгоспної, популяції викликало до життя стратегію заохочення народжуваності, запровадження системи пільг для багатодітних матерів, розбудови мережі установ охорони жіночого та дитячого здоров'я. По селах ширилася мережа дитячих ясел та садочків⁴⁹².

Саме в ці роки набули неформального розвитку процеси маскулінізації. Починаючи з 1935 р. держава взяла на жорсткий облік усі робочі руки на селі, переслідуючи традиційний погляд на те, що жінка в полі не працює. Соціальні аспекти маскулінізації нацменжіноцтва практично не досліджені: радянська історіографія підкреслювала цивілізаційні наслідки суцільної колективізації та залучення жінок у соціалістичне виробництво. Мляві зауваження радянських істориків про опір, який селянство чинило розповсюдженню ідей емансипації, лише схематично відбивали реальність. Тим часом переважна більшість селян і селянок сприймала поведінку активісток, як образу національних традицій.

Доволі показовою в цьому відношенні була історія Паші Ангеліної, яка мріяла стати трактористкою ще з 16-річного віку, але отримала таку можливість лише в післяголодному 1934 р. В спогадах цієї жінки-епохи відверто зображені масові виступи грецьких селян проти її особисто та її тракторної бригади. За неповних шість років комуністична агітація зробила все можливе для переборення масової традиційної свідомості. В 1939 р. поруч з Пашею працювали її менші сестри: 20-річна орденоноска Надія та колишня піонервожата Льоля. Загалом навесні 1939 р. у 20-ти жіночих бригадах Старобешевського району працювали 134 жінки різних національностей.

Зльоти колгоспників та радгоспників пропагували нове ставлення до праці. Імена жінок трудівниць не сходили зі шпальт місцевої преси, серед них були: Марія Балакай — бригадир жіночої тракторної бригади В.-Каракубської МТС⁴⁹³; знатна трактористка Старобешевської МТС, орденоноска Віра Коссе; вихованки Параскеви Ангеліної, орденоноски Наталя Радченко та Надія Ангеліна.

Залучення жінок до суспільного виробництва формувало нові, часто штучні, стереотипи соціальної поведінки. Так, приміром, повідомлення про відкриття XVIII з'їзду ВКП(б) супроводжувалися зобов'язаннями жінок задіяних у різних сферах виробництва. Курсантки Ст.-Бешевської МТС В. Гордієнко, З. Орехова, О. Ковальова та Л. Терехова «включилися в похід ім. XVIII з'їзду ВКП(б)» й зобов'язалися «добитися відміток з теорії та практики тракторної справи на «відмінно», не робити пропусків занять, повністю виконувати домашні завдання»⁴⁹⁴. Акушерка Новосьолівської лікарні М. Шуст обіцяла «проявлять самое чуткое и внимательное отношение к матери и ребенку, своевременно применяя врачебную помощь, соблюдать санитарно-гигиеническое состояние в родильном доме»⁴⁹⁵. Незрозумілі сучасникам особливості ментальності стахановців 30-х рр., які виконання звичайних посадових обов'язків намагалися піднести як трудовий подвиг, стали нормою. Слід відзначити, що тільки зобов'язання бригадира червонопрапорної бригади П. Ангеліної були дійсно вагомими: відремонтувати своєчасно та якісно трактори, причіпний інвентар, підібрати й укомплектувати бригаду, організувати в бригаді соціалістичне змагання й домогтися виконання завдань на 200 відсотків⁴⁹⁶.

Кожне нагородження жінки-ударниці ставало предметом гучного обговорення в пресі. В газетах друкувалися не лише нагородні укази, а й громадські та партійні привітання з цього приводу. Часом — доволі курйозні. В 980 випуску г. «Соціалістична перемога», перша сторінка якої була присвячена нагородженню Паші та Надії Ангеліних орденом ім. Леніна, містилися не тільки офіційні ухвали, а й вітання старшої сестри-орденоноски молодшій: «Поздравляю с высшей наградой — орденом Ленина. Желаю дальнейших побед в твоей работе. Привет!»⁴⁹⁷ Тут же — замітка «Глибоко взволнованы наградой», у якій батьки орденосок — Микита Васильович та Єфимія Федорівна — дякували урядові та т. Сталіну за оцінку «скромних трудів» своїх дочок і зобов'язалися «до кінця своїх днів чесно трудитися в колгоспі на благо великої країни Рад»⁴⁹⁸.

Об'єктивно участь жінок-ударниць у радянських виробничо-культурних шоу на кшталт Всесоюзних сільськогосподарських виставок, оспіваних свого часу Пир'євим у картині «Свинарка и пастух», розширяла межі їхньої свідомості. Доповіді П. Ангеліної⁴⁹⁹ з цього приводу віддзеркалюють свідомість жінки, яка суттєвим чином відрізнялася від типових замальовок П. Піневича⁵⁰⁰. П. Ангеліна, образ якої вимальовує і пропагує радянська преса, — це не зашорена непривітна селянка, це полум'яний агітатор і пропагандист, критик і організатор, який силою власного прикладу, виснажливо працюючи, торував дорогу для сотень і тисяч жінок нової формації. Звичайно, він не був цілковито скалькований з реального прототипу, але низка спогадів вже наших сучасників дозволяє стверджувати, що він не був і цілковито вигаданим. Паша Ангеліна, на відміну від її сестер та низки інших псевдо-ударниць, була явищем унікальним для свого часу. На жаль, невідповідність її ідеалів прагматизму більшовицької тоталітарної держави стала основою драми її особистого життя.

Не лише пересічні односельці, а й керівний склад колгоспів був не готовий до розвитку руху трактористок. Широко рекламована пресою⁵⁰¹ акція підготовки трактористок без відриву від виробництва в центрі її виникнення — Старо-бешевському районі — буксувала не на жарт. У дописі «Забыли о выковывании

женин-трактористок» йшлося про відвертий саботаж голів колгоспів, внаслідок якого в П.-Кирейвській МТС почали навчання 37 дівчат, а продовжили 23, у В.-Каракубській з 14 дівчат не займалася жодна. Незважаючи на наближення зими, для трактористок не створювалися елементарні побутові умови: будки не ремонтувалися, спецодяг не видавався.⁵⁰² Типове ставлення до жіночої ініціативи відображене в дописі Д. Ляшенко «Заважають стати стахановкою»⁵⁰³. Дівчина з українським прізвищем жалілася на керівництво грецького радгоспу «Сартана» (Ст. Карань), яке відправило її навчатися до Каракубського навчального комбінату на річні курси трактористів та комбайнерів. Скінчивши їх з відзнакою, дівчина повернулася до радгоспу та, замість підтримки чоловіків-керівників, наразилася на мовчазний бойкот. «С первых дней мне по акту сдали трактор «ЧТЗ» № 2, требующий по изношенности частей капитального ремонта, на что было мной, заведующим мастерской тов. Хабах и инженером тов. Воробьевым составлена дефектная ведомость. Однако, заведующий мастерской насильно навязует мне негодные части для ремонта моего трактора». Отож, мрії комсомолки стати стахановкою розбилися під тиском реальних життєвих обставин.

Тим дивніше, що жінки в таких умовах спробували демонструвати справжній трудовий героїзм. Наслідки виснажливої праці ударниць перших п'ятирічок досі не оцінені. В місцевій пресі тиражувалася трудова звитяга стахановок, перевиконання норм принаймні на 30–40%, а то і вдвічі вважалося нормою стаханівського життя. Над тим, якою ціною давалися ці перемоги, і чого вони коштували жінкам, уряд не розмірковував; а між тим вони приводили до непоправних втрат здоров'я, оскільки умови праці були надзвичайно важкими. Оцінити побутові умови праці жінок на чоловічій роботі дозволяє замітка «Трактористки». — Під час польових робіт трактористки живуть у вагончику («будці»), «на чистых постелях девушки отдыхают после ночной смены. Инструктор передвижной библиотеки с двумя толстыми связками затребованных девушками книг, на цыпочках проходит в комнату бригадира»⁵⁰⁴. Втім, умови, створені в бригаді П. Ангеліної, були скоріше винятком, аніж правилом.

Не менше проблем супроводжували жінок-ударниць в особистому та сімейному житті. Гендерний конфлікт, викликаний процесами маскулінізації, доволі влучно був підмічений в одній з частівок М. Токаревої:

«Мы с колхозницей Марусей
Не сошлись характером.
За Марусей я гонюсь,
А она — за трактором»⁵⁰⁵.

Не випадково чоловіки не тільки ігнорували трудові ініціативи жінок, а й створювали перешкоди на їхньому шляху. К. Ляшенко та Д. Ільїна зазначали: керівництво колгоспів ігнорувало заклик П. Ангеліної. В жодному колгоспі райцентру нема жінок-причіплювачок, а в артілі «Донбас» чоловік обійняв навіть посаду кухарки⁵⁰⁶. Попри державну кампанію звеличення жінки-стахановки, практика повсякденного життя знала безліч прикладів елементарного приниження жіноцтва керівниками колгоспів і радгоспів.

Новим явищем в етнічних громадах упродовж 30-х рр. стали прояви масового пасивного пристосування до гендерного курсу держави. Повідомлення

про відмову жінок працювати в колгоспах стають чимдалі рідшими, натомість масового характеру набувають вістки про ударництво колгоспниць. Сферою першочергового застосування трудової енергії жінок стало сільське господарство та освіта. В Старобешевському районі, приміром, вони обіймали 29 вищих і середніх медичних посад, 58 учительських посад, 1 — директора середньої школи, 4 — завідувачок початкових шкіл, 3 — завпедів, 2 — агрономів, 2 — зоотехніків, 2 — ветеринарних фельдшерів, 6 — помічників комбайнерів, голови колгоспу (Гуржі) та голови селищної ради (Крищенко)⁵⁰⁷.

Тим не менш, проблема дефіциту робочої сили і, що важливіше, невідповідність її професійних характеристик модернізаційній стратегії більшовицького режиму, чимдалі ставала очевиднішою. Певною мірою завдання оптимізації використання трудових ресурсів вирішував стаханівський рух, а також позаекономічний визиск сотень тисяч засуджених. Однак ефективність цих соціально-економічних технологій з часом знижувалася. Наприкінці 30-х рр. держава пішла шляхом чергового ужорсточення трудового законодавства. 9 січня 1939 р. Раднарком СРСР, ЦК ВКП(б) та ВЦСПС ухвалили роз'яснення про стягнення за спізнення на роботу. Відповідно до нього вводилася кримінальна відповідальність для керівників трудових колективів за потурання порушникам трудової дисципліни. Деталі розтлумачувалися в постанові «Про заходи охорони суспільних земель колгоспів від розбазарювання».

Прізвища злісних прогульниць оприлюднювалися в пресі. В одній з заміток г. «Ленінський шлях» йшлося про Анастасію Папазову, Анастасію Антонову, Акуліну Чапек, Катерину Хаталах, які раніше не виходили на роботу в колгосп, але, усвідомивши, що «... чесний труд у колгоспі є основним джерелом можливого життя колгоспників» (тобто, після попередження про наслідки своєї поведінки в світлі нових партійних ухвал) стали до регулярної праці і вже мають по 50–60 трудоднів. Водночас називалися інші «неподатливі» — Євдокія Алексєєва, яка мала 1,7 трудодня, Матрона Паращєвіна — 2,97, Марія Шкроб — 4,74, Ніна Карачик — 5,63 трудодня⁵⁰⁸. Аналогічні повідомлення надходили практично з усіх грецьких колгоспів. Голова колгоспу «Третій рік п'ятирічки» Попов з задоволенням відзначав, що Єлизавета Стріонова, Ганна Янихбаш, Ольга Папазова, які раніше не виходили на роботу, нині виконують виробничі завдання не менш як на 120–130 відсотків. «В результате хорошей выходимости колхозников на работу, колхоз хорошо справляется с выполнением сельскохозяйственных работ...», — зазначав він, — Это является важнейшим мероприятием для получения высокого урожая в 1940 г.»⁵⁰⁹.

Держава застосовувала також низку прихованих методик визискування робочої сили, зокрема, дитячої. Шпальта місцевих газет пістрявіли похвалами піонерам, які під час канікул і в позаурочний час відловлювали ховрахів. Домогосподарок зганяли на збори, на яких обговорювалися результати діяльності колгоспів за поточний період та спущені «згори» завдання на постачання продуктами промислових об'єктів. Як наслідок, домогосподарки зобов'язалися брати участь у польових роботах і відпрацювати не менше, як по сто днів, найбільш затяті — не менш, як по 180⁵¹⁰. Питання про те, чи можна було в такому разі вважати жінок домогосподарками, як таке, не підіймалося.

Тим не менше, притягнення значної частини етнічного жіноцтва, в особливості грекинь, до польових робіт і впродовж 30-х рр. залишилося не вирішуваним завданням. Повідомлення преси про ухилення грекинь від колективної праці були не епізодичними. Замітка «Привлечь женщин-колхозниц к полевым работам»⁵¹¹ повідомляла: має місце масовий невихід колгоспниць у поле, замість того, щоби працювати на державу, стильські селянки в'яжуть вироби з вовни і продають їх на ринку «за спекулятивними цінами». Колгоспниця Іванова з артїлі ім. Сталіна в такий спосіб має 5–6 тис. прибутку, і таких, як вона багато⁵¹². 17 червня газета повідомила про колгоспницю артїлі ім. Комінтерну Т. Галкіну та Є. Лаврік, які не мали жодного трудодня. 28 червня остракізму була піддана колгоспниця колгоспу «Перемога» М. Рудь⁵¹³.

Суворо переслідувалися й ті сторони життя сільських трудівниць, які раніше вважалися суто приватними. Жінка мала не тільки виявляти чудеса трудового ентузіазму, а й невпинно народжувати нових громадян для Країни Рад. Держава звела до мінімуму кількість медичних абортів, вважаючи, що таким чином стимулює народжуваність. Натомість несвідомі громадянки користувалися послугами приватних акушерів, які непогано заробляли на жіночій біді. «Гражданку Тельную А. (Малиновский поселковый совет) неоднократно судили за подпольные аборты. Не одна женщина была ее жертвой. Недавно Тельная вновь сделала аборт гражданке Ш., за что получила 110 руб.⁵¹⁴, но вскоре была избита милицией»⁵¹⁵.

Не гребували окремі жінки й іншими методами позбавлення від небажаних дітей. «На поселке Эсхар вблизи станции обнаружен труп ребенка. Убийца-мать — работница совхоза «16 лет Октября» [...] незамужняя, 22 лет»⁵¹⁶.

На межі 30–40-х рр. жодна з селянок, навіть ударниця, не відчувала себе захищеною. Будь-який вчинок жінки міг стати предметом загального обговорення та засудження. П'ятикласник міг написати до газети і «поставити на вид» матері⁵¹⁷. Приведення до ладу обійсть і побіллка хат перетворювалися на пункти договорів соціалістичного змагання⁵¹⁸. Перенесення приватного життя в площину суспільного стало універсальною знахідкою більшовиків, яка значно полегшила «перевиховання» несвідомих селян за рахунок залучення фактору суспільного засудження, яке залишалося найпотужнішим фактором регулювання життя селянського соціуму.

Доноси на всіх та вся ширилися шпальтами районної преси. Ф. Зімба повідомляв, що Ф. Ремхе з 15 тракторного загону колгоспу «Незаможник» самовільно «зняв з трактору один кранік, внаслідок чого у загоні сталося велике незадоволення». Не менше засудження викликав і бригадир Герман, який своєчасно не відреагував на проступок тракториста⁵¹⁹. Останні сторінки газет рясніли — для цього була створена рубрика «Короткие сигналы» — повідомленнями про халатність конюхів, вагарів (сплять, замість того, щоби міряти зерно), обліковців (не підраховують трудодні)⁵²⁰, табельників («табельщик Лазарев «занят»». Он ежедневно на велосипеде отвозит в поле и привозит обратно свою жену»⁵²¹) тощо. Школярі «стучали» на вчителів, дитробітників та ... батьків. — Чотири учні Старогнатівської російської неповної середньої школи повідомляли, що в ній відсутні культурні розваги («нет культурных развлечений шашек, шахматов, билиардов и т.д.»), а в день 20-ї річниці Робітничо-

Селянської Червоної Армії та Воєнного флоту в школі не було урочистого зібрання та художньої частини⁵²².

Наприкінці 30-х рр. відбувся передостанній сплеск формальної активності атеїстичних організацій. 15 лютого 1938 р. у кінотеатрі Ст. Карані відбулася конференція війовничих безбожників. На думку організаторів конференції атеїстична робота в районі перебувала не на висоті. В районі було доволі багато людей, які перебували «під впливом релігійного дурману, не тільки пересічні колгоспники, а й бригадири та ланкові [...] мають у своїх квартирах ікони»⁵²³.

У таку само тінь, як і релігійна, уходила суто етнічна складова духовного життя народу. Національне, як таке, невпинно відтіснялося на периферію повсякденного суспільного життя. Нечасті згадки про національну специфіку знаходимо в замітках про культурні заходи. Зокрема, в звіті про олімпіаду художньої самодіяльності в с. Ст. Карань (11 вересня 1938 р.). Серед типового для часу набору культурних розваг — декламації творів «На границе», «Застава», пісень «Песня о Сталине», «Если завтра война», «Тачанка» тощо — схвальні відгуки про виконавців грецьких танців Сагірова, Синенка, Новожилову. «Добре виступив також гурток національних танців, в якому приймали участь виключно старики й старухи»⁵²⁴. Все ж, зважаючи на національну специфіку, журі вирішило відправити на обласну олімпіаду ансамбль пісень і танців у складі 60 осіб, гурток виконавців грецьких танців (7 осіб) та драматичний гурток з п'єсою «Під дикою яблунею».

Вперше за багато років сільські школярі легально готувалися до Нового року з новорічною ялинкою — репетирували пісні, вірші, танці — з надією постояти ближче до прикрашеної лісової красуні та «діда-мороза». Пісні цілком відповідали духу епохи — «Песня о Сталине», «Ну как не запеть», «Если завтра война»⁵²⁵. Для селянських дітей, на відміну від їхніх однолітків з Москви, Харкова, Києва тощо, це були нові яскраві враження. Приємних свят у селі лишилося вкрай мало. Навіть демонстрація звукового фільму у селах була великою культурною подією, на яку сходилися люди з сусідніх сіл. «Человек с ружьем», «Дети капитана Гранта», «Юные коммунары» засівали молоді голови новими враженнями, думками, естетичними стандартами, які перекреслювали традиційні уявлення й стереотипи.

Втім, не все було гладко. Лишалися й такі анклавні етнічної самобутності, в яких загрузали найхитромудріші вигадки більшовицьких ідеологів. Такими, зокрема, були створені наприкінці 20-х рр. циганські колгоспи. У своїх спогадах І. Стрінов згадував про один з них — «Нове життя» з Володарського району на Сталінщині. Колгосп складався з мешканців окраїни м. Володарськ — переведених на осілість циган. Головою колгоспу на зборах одноголосно обрали «колишнього» барона табору (це тепер можна стверджувати, що фактично табір вимушено мімікрував під радянський спосіб життя). Колгосп отримав від держави довгостроковий кредит для закупівлі коней, корів, сільськогосподарського реманенту. На відміну від оточуючого населення, цигани-колгоспники у вихідні дні не працювали ні за яких обставин, на ці дні у них були свої плани. — Зазвичай вони пробавлялися на маріупольському базарі, де підробляли ворожінням, діти їх, не соромлячись, побиралися (!), а дорослі цигани міняли і навіть продавали (!) колгоспних коней. Володарський РК КП(б)У дійшов висновку, що

виховна робота серед селян-колгоспників «кульгає» й вирішив виділити для колгоспу парторга-українця.

Специфічно проходили в колгоспі й політінформації. За для залучення на них політрукам доводилося йти на хитрість — роздавати дармове «курево». Тільки таким чином «колгоспників» можна було заманити до клубу. З неприхованим задоволенням І. Стріонов відзначав: «... Клуб был набит цыганами-колхозниками и колхозницами, подростками, и все курили. В клубе поднялись тучи дыма, сквозь густоту которого трудно было различать людей (хорошо, что я сам был из курящих, а то можно было бы задохнуться от дыма). В таком чаду я начал рассказывать о революции и Ленине. Один из цыган, старик с бородой, сидевший на подоконнике (мест не хватило), спросил меня: “Товариш, чого ж Ленін так рано помер?” Я объяснил тяжелые условия жизни В.И. Ленина, скитание его по тюрьмам и ссылкам, ранение его жидовкой Фанни Каплан и др. Тот же старик-цыган, немного подумав после моего ответа на его первый вопрос, спросил: “От бачиш, Ленін швидко вмер, а чого ж Сталін не вмирає?” Не дожидаясь ответа на свой вопрос, он поднялся с места и, зареготав: “То-го-го...”»⁵²⁶. Чи були дієвими ці політінформації, чи можна взагалі їх було вважати політінформаціями, чи виховували райкомівські пропагандисти циган, чи останні намагалися отруїти їх чадним газом, питання залишається відкритим. Тим не менш, своє ставлення до цивілізаційних потуг самі колгоспники висловили пізніше — взимку 1941 р. З’явившись до голови райвиконкому, колишній голова колгоспу, вичікавши момент, сказав, що має доручення від колгоспників, які хочуть перейменувати колгосп. На питання голови РВК про нову назву відповів: «Вони хотятъ назвати “Даремною працею”». На межі 1940–1941 рр. колгосп припинив своє існування — довідавшись по «циганській пошті» про очікувану нацистську навалу, колгоспники кинули свої обійстя й виїхали вглиб Росії.

До свого логічного кінця потроху наближалася й ідея аграризації єврейства в її радянській тоталітарній версії. Багаторічні й нелегкі зусилля республіканського уряду по зміні соціальної структури єврейської меншини закінчилися забезпеченням засобами існування принаймні 20% єврейської громади, що, звичайно, було важливою справою, особливо для самих тих людей. Проте, величезна більшість меншини — близько 80% — зберегла традиційний спосіб занять і життя, і не поспішала його змінювати, незважаючи ані на складності господарювання, ані податковий тиск, ані громадянську напівправність, ані агітаційні кампанії. Радянська версія єврейської сільськогосподарської колонізації була пов’язана зі значними витратами, межувала на грані повсякденного подвигу, на який були здатні далеко не всі мешканці єврейських містечок. Величезна їхня більшість воліла бідувати й перебиватися випадковими заробітками, аніж боротися за виживання в безводному степу, в умовах господарського та побутового безладу, ворожості місцевого селянства. З початком суцільної колективізації єврейські переселенці в першу чергу стали об’єктом політики одержавлення сільськогосподарського виробника й масова колективізація єврейських землеробських колективів відштовхнула містечкове єврейство від самої ідеї аграризації.

Заяви уряду про можливості продовження політики не відповідали дійсності. Земельні ресурси республіки були вже перерозподілені, українське

селянство в низці місцевостей потерпало від малоземелля. Отже, подальше збільшення єврейського селянського класу могло перетворитися на фактор внутрішньої дестабілізації суспільства, проте не було спроможне вирішити проблему в цілому.

Радянські та партійні функціонери доволі швидко втратили інтерес до ідеї аграризації єврейської меншини. Проявом явного охолодження урядовців, з одного боку, та надзвичайного загострення суспільної думки навкруг єврейського колонізаційного руху, з іншого, стало обговорення проблеми єврейської колонізації на шпальтах центральної республіканської партійної преси. Акцентуючи увагу на об'ємах державної допомоги переселенцям та розтлумачуючи факти зловживань нею з боку останніх, закликаючи «несвідоме» оточуюче селянство прихильно ставитися до своїх нових сусідів, уряд послідовно оминав з'ясування наслідків політики аграризації єврейства. Визначаючи кількість переселених родин, наданих кредитів і збудованого житла, урядовці не наводили жодних показників новостворених єврейських господарств і практично не характеризували господарське та побутове становище новостворених земельних громад, колективів тощо. З контексту виступів партійних функціонерів з'ясується доволі механістична концепція вирішення єврейської проблеми в Україні, сутність якої полягала в масовому виселенні надлишкового населення з регіонів аграрного перенаселення і наданні йому можливості займатися селянською працею. Проте, факт надання єврейству можливості працювати на землі в соціально-економічних умовах радянської України сам по собі був не спроможний позитивно вплинути на добробут єврейської громади з низки взаємообумовлених причин.

Більшовики створили найчисельнішу в Європі армію єврейського селянства (близько 98 тис.)⁵²⁷, проте його господарські показники відповідали середньо-українським стандартам дрібно-надільного маломісного селянства. Типове господарство в новостворених колоніях пересічно мало від 2 до 2,75 дес. землі на їдця, 0,5 голів робочої худоби, 0,5 плуга, 0,05 сівалки, 0,4 голів продуктивної худоби. Безкінними були 70% переселенських господарств, а безкорівними — 60%⁵²⁸. Таким чином, за економічними характеристиками більшість єврейських колоністських господарств склала величезний шар незаможного селянства, яке щоденно боролось за виживання. Основна мета переселення — певне розвантаження соціального напруження в єврейських містечках була вирішена, проте результат, відчутний принаймні в перші п'ять років, був доволі нестабільним і з економічної, і з політичної точки зору.

В світлі описаного вище доволі сумнівним, скоріше, обмеженим, видається підхід дослідників, які серед причин запровадження політики віддають перевагу намаганням більшовиків істотно розширити свою соціальну базу на селі за рахунок відданого єврейського колоніста. З переважної більшості джерел видно, що більшовики не лише не набрали додаткових балів за допомогою політики аграризації, а й втратили частину тих, що мали до її запровадження. Серед причин, що привели до такого результату, безумовно, слід назвати надзвичайно важке становище єврейських переселенців, які мали свої претензії до бездіяльних і безвідповідальних місцевих органів влади; критичне загострення поземельних суперечностей в місцях створення колоній; безкарний шабаш подат-

кових органів, що порушуючи умови переселення і граючи на різниці землекористування в багатонаціональних районах, вкрай загострили взаємини між різними етнічними та соціальними групами селянства по всій Південній Україні.

Наприкінці 30-х рр. єврейські національні райони, які на відміну від решти національних не ліквідовувалися в установленому законодавством порядку, все ще розбудовуються. Серед згадуваних пресою передовиків Сталіндорфського, Калініндорфського та Ново-Златопільського районів ще доволі багато єврейських прізвищ. Райони зміцнюються як у господарському, так і в побутовому відношенні. Сталіндорф зв'язують брукованим шляхом з Павлопіллям⁵²⁹, щорічно відзначається день народження Ш. Алейхема, проводяться радянські виховні акції — 12 червня — день радянського стрільця: у ньому візьмуть участь п'ять стрілецьких команд⁵³⁰. Втім, чимдалі в житті населення тих районів лишається все менше особливого, суто національного.

10. «Старший брат» й етнічні громади — нова концепція етнонаціональної спільності в містах УРСР

В другій половині 30-х рр. внаслідок активізації внутрішніх міграцій та притоку трудових мігрантів з решти союзних республік великі міста перетворилися на осередки суперечливих соціальних та етнокультурних процесів. Скажімо, навіть у Харкові, який у середині 30-х рр. втратив статус республіканської столиці, на кінець 30-х рр. населення в порівнянні з початком 20-х років збільшилося втричі. Етнічна палітра Харкова була багатою і вже за переписом 1926 р. налічувала більше 60 національностей, причому питома вага окремих етнічних груп упродовж 30-х рр. залишалася сталою. В цілому окреслилися прикметні риси етнокультурного простору Харківщини, яка залишалася одним з найбільших промислових, освітніх та мистецьких центрів України. Інтенсивні процеси міжетнічної взаємодії, інтеграції і, як наслідок, асиміляції у цей період відбувалися на підприємствах, у змішаних шлюбах та в навчальних закладах міста. Зближенню, адаптації та асиміляції етнічних меншин сприяла також масова побутова культура, яка набирала ознак універсальності саме у великих містах.

Наприкінці 30-х років дисперсні етнічні громади міста своєю рідною мовою здебільшого визнавали російську, це, зокрема, засвідчив перепис 1939 р. Етнокультурне ядро Харкова в мовному відношенні було російськомовним. Прикметними рисами його були стійкість щодо зовнішніх впливів, високий рівень освіченості. З генетичної точки зору ядро міського соціуму збалансувалося за рахунок української, російської та єврейської громад. Російську мову визнавали рідною також білоруси, греки, поляки. Підтримання стійкості первинного етнокультурного ядра міста відбувалося за рахунок російської громади, яка складала третину населення міста, зросійщених місцевих етнічних груп, їх природного приросту та новоприбулих, що швидко русифікувалися в міському середовищі⁵³¹.

Попри те, що великі міста Східної України й Донбасу перетворилися в контексті бурхливого промислового підйому на свого роду «плавильні казани», в яких відбувався широкий спектр процесів етнокультурної взаємодії, в них все